

EESTI KEELE JA SOOME-UGRI KEELTE ÕPETAMISEST JA UURIMISEST TARTU ÜLIKOOLIS (1802—1952)

Prof., filoloogiatead. dr. P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Kui Peeter I oli ühendanud Läänemeremaad Vene riigiga, olid kõik soome-ugri keeli kõnelevad rahvad peale ungarlaste ja liivlaste kas tervikuna või suurelt osalt Vene riigi piirides. Kui Kuramaa liitus Vene riigiga, olid liivlasedki saanud Vene kodanikeks. Baltimaade, Ingerimaa, Kagu-Soome ja Karjala ühe osa liitumine Venemaaga oli läänemeresoomlaste elus suure tähtsusega sündmuseks. Isurid, vadjalased ja läänepoolsed karjalased olid Rootsi valitsuse all tõsises kiire hävingu hädas. Need rahvad olid omal ajal ristiisu Novgorodist vastu võtnud ning tunnustasid seega idakiriku rituaale. Nad olid ühtlasi kultuuriliselt ja majanduslikult seotud vene rahvaga. Et reformeeritud Rootsi oli täiesti fanaatiline luteriusumaa, hakati pärast Täyssinä ja Stolbovo rahu rootslaste võimusesse sattunud apostlikõigeusulisi karjalasi, vadjalasi ja isureid väevõimuga usuliselt reformeerima ning ümber rahvistama. Selle vägivaldse reformatsiooni eest põgenes karjalasi, isureid ja vadjalasi massiliselt venelaste asumisaladele Novgorodi, Tveri ja Moskva maile. Tollest suurest väljarändamisajast on tänini säilinud ulatuslikud karjalaste asulad Kalinini ja Novgorodi oblastis. Need karjalased, vadjalased ja isurid, kes jäid kohale, said kogeda raskeid kannatusi. Suurem osa neist assimileerus soomlastega, keda asustati lahkunute maadele. Ent soomlasi endidki ähvardas täielik häving. Kuni soomlased kuulusid Rootsi valdusesse, polnud neil ei omakeelseid koole ega olnud ka muidu soome keelele antud mingisuguseid õigusi. Soomlaste ala ekspluateeriti majanduslikult halastamatult.

Juba Peeter I päevil algab Venemaal ka soome-ugri keelte süstemaatiline uurimine, nagu tollal Venemaal algas üldse suur huvi tõus keelte ja keeleteaduse vastu. Mitmed 18. sajandi esimese poole reisijad-uurijad on oma kirjeldustes toonud üsna rikkalikult näiteid eri keelte kohta, muide ka soome-ugri keelte kohta. Soome-ugri keelte kohta koostati 18. sajandil suuri sõnastikkegi, nagu kuulub „Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии

обитающих" Nižni Novgorodi piiskopi Damaskini juhendamisel 1785. aastal. Ainekogudest sai ülemaailmselt tuntuks S. Pallase „Сравнительные словари всех языков и наречий“, mis ilmus kahes suures köites aastail 1787—1789. Soome-ugri keeleteaduses on see teos tänini säilitanud oma suure tähtsuse, sest siin on toodud avalikkuse ette ulatuslikku ainekogust mitmest soome-ugri keelkonna keelest ja murdest täiesti esmakordselt. Mõni selle keelkonna murre on pärast S. Pallase teose ilmumist jäljetult hävinud, põnda et „Сравнительные словари“ on ainus allikas, kust asjaomaste murrete kohta ainekogust on leida. 1732. aastal ilmus Tallinnas A. Thor Helle sulest ulatuslik eesti keele grammatika koos keelenäidete ning sõnastikuga „Kurzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“. Ka soome-ugri keelte õppimine ja õpetamine võttis hoogu juba 18. sajandil. Nižni Novgorodis ja Kaasanis asutati koolid, kuhu võeti vastu just mordvalasi, marilasi, udmurte ja komisid või vastavate rahvaste keeli oskavaid venelasi, et õpetada neile kirjaoskust ning valmistada neid asjaomaste keelte spetsialistideks. Soome-ugri keelte nagu paljude teistegi Euroopa ja Aasia keelte harrastus oli eriti hoogus 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi alguses.¹ Venemaa oli kujunenud maaks, kus keeleteadus oli tõusnud kõrgele tasemele. Soome-ugri keelte alal olid Peterburi, Kaasan ja Nižni Novgorod saanud tähtsateks keskusteks, kust juhiti uurimistööd ja kuhu kogunes rikkalikku ainekogust edaspidise soome-ugri võrdleva keeleteaduse jaoks. 19. sajandi esimesel poolel kujunes üheks soome-ugri keelte õpetamise ja uurimise keskuks ka Tartu.

Kui 1802. aastal asutati Tartus ülikool, siis oli üldiseid tolleaegseid keelte õpetamise ja uurimise suundi arvesse võttes üsna loomulik, et uues ülikoolis ei mindud täiesti ükskõikselt mööda rahvaste keeltest, kes elavad Läänemere mail. Tartu ülikooli 1803. aasta põhiseaduses on toodud filosoofiateaduskonna koosseis, milles oli 13 professuuri ja peale vene, saksa, prantsuse ja inglise keele õpetaja- ehk lektorikohtade ka läti keele õpetajakoht ja eesti ning soome keele õpetajakoht. Niihästi läti keele kui ka eesti ning soome keele õpetajakoht oli kõigepealt arvestatud nendel aladel tegelevate isikute ettevalmistamiseks, kus tingimata nõuti rahvakeele oskamist. Tegelikult oli tollal usuteaduskond ainsaks selliseks teaduskonnaks, mille lõpetajad vajasid läti, eesti või soome keelt kas usurituaalide täitmisel või rahvakoolide juhtimisel. Et Tartu ülikoolilt nõuti ka soome keele õpetamist peale Läänemere maadel kõneldavate eesti ja läti keele õpetamise, oli tingitud nn. Vana-Soome kuulumisest Vene riigi koosseisu juba enne 1809. aastat. Oli ette nähtud, et Viiburi ümbruse soomlased tulevad Tartu õppima. Esimene soome üliõpilane tuligi Tartusse juba 1803. aastal. Järgmistel aastatel kestis soome üliõpilaste pidev juurdevool paari aastakümne jooksul isegi pärast seda, kui 1809. aastal ka

¹ С. Булиц, Очерк истории языкознания в России I, С.-Петербург, 1904, lk. 439 jj-d.

Turu ülikool oli saanud üheks Vene riigi ülikooliks.¹ See tõik, et Tartu ülikoolis oli ette nähtud ka soome keele õpetamine, osutab omaltpoolt, kuidas rahvakeelte toomine ülikooli õppekavva ei olnud tingitud Läänemeremaade rüütelkondade mingisugusest erilisest heatahtlikkusest eestlaste ja lätlaste vastu, vaid et peamiseks teguriteks asjaomaste lektoraatide loomisel olid riiklikud kaalutlused ja need üldised tendentsid, mis tollal Venemaal keeltepoliitikas olid päevakorral. Mainitud eesti ja soome keele lektoraat oli üldse esimene ametlik soome-ugri keelte õppekoht ülikooli raamides. Helsingi ülikoolis loodi soome keele lektoraat alles 1829. aastal, s. o. tervelt veerand sajandit hiljem. Ka ungari keele jaoks polnud XIX sajandi alguses erilisi ametlikke õppekohti.

Tartu ülikoolis sai esimeseks eesti ja soome keele õpetajaks Friedrich David Lenz, kes oli oma ametikohal a. 1803—1809. Lenz oli oma erialalt pastor ning tema keeleline tegevus piirdus Tartu ülikoolis eesti keele grammatika seletustega, tõlkeharjutustega ja kõnelustega ning eestikeelse jutlustamise ja katehiseerimise õpetamisega, nagu nähtub kaasaegsetest loengutekavadest. Ehk küll Lenzi nimetati eesti ja soome keele õpetajaks, ei ole ta siiski soome keelt õpetanud ega ole andmeid selle kohta, et ta üldse oleks soome keelt osanud. Lenz oli lõuna-eesti ehk tartu kirjakeele pooldaja niihästi oma õppetegevuses kui ka kirjanduslikus toodangus aianduse, tervishoiu ja seadusandluse alal.²

Et eesti keele lektorid ei osanud soome keelt, siis vaibus soome keele õpetamine mõneks ajaks, liiatigi et Tartus õppivate soomaste arv vähenes järgnevatel aastatel. Kui eesti keele õpetaja Georg Philipp August Roth astus ametisse 1810. aastal (oli ametis 1817. aastani), nimetati tedagi ametlikes dokumentides eesti ja soome keele lektoriks, kuid loengutekavadest on ta algusest peale üksnes eesti keele lektoriks, milline seik kindlasti vastabki tõsioludele. Roth õpetas eraldi põhja-eesti ja lõuna-eesti kirjakeelt, ühendades mõlemale ühepalju aega. Temagi õppetegevus piirdus üksnes eesti keele grammatika harjutustega ning eesti keele praktilise tarvitamise õpetamisega. Roth ei ole olnud isegi tegev eesti kirjanduse alal, nagu seda oli Lenz, ta on üldse olnud kõigiti silmapaistmatu isik.³ Pärast Rothi oli Tartu ülikooli eesti keele (mitte enam ühtlasi ka soome keele) lektoriks a. 1817—1822 Ludwig Wilhelm Moritz.⁴ Moritz on kõigiti käinud oma eelkäija jälgedes, õpetades paralleelselt mõlemat eesti kirjakeelt samade meetodite järgi, s. o. seletades grammatikat ning harjutades kõne-

¹ A. Hasselblatt — G. Otto, Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat, Dorpat, 1889.

² Г. В. Левицкий, Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за столет его существования (1802—1902), т. II, Юрьев, 1903, lk. 629 jj-d.

³ Г. В. Левицкий, Биографический словарь II, lk. 630.

⁴ Samas.

lemisoskust. Moritz on oma eelkäijast ses suhtes siiski mainimisväärssem, et ta on tundnud huvi eesti keele teoreetilistegi küsimuste vastu. H. Rosenplänteri „Beiträgedes” on tema sulest muide ilmunud kirjutis mõlema kirjakeele ühendamise kohta. Moritz pooldas ägedalt tartu kirjakeele säilitamist. Moritzi lektoriks olles organiseeriti Tartus 1819. aastal nn. „Eesti Õpetatud Selts Tartus”, kus ta oli „direktoriks”. Seltsi sihiks olid eesti keele õigekirjutuse, grammatika ja sõnavara küsimuste lahendamine. Erilist aktiivsust ei ole see selts kunagi avaldanud ning ta likvideerus iseenesest asjahuviliste puudumise tõttu. Tema omaegsest tegevusest on meie päevini säilinud üksnes mitmesuguseid kirjapanekuid ja traktaate peamiselt lõuna-estli kirjakeele ja murrete kohta.¹ Ehk küll seltsi eesotsas oli eesti keele lektor, ei näi seltsil Tartu ülikooliga olevat olnud mingisugust tihedat sidet. Selts oli peamiselt reaktiooniliste Lõuna-Eesti pastorite koondeiseks, et ühiselt üritada aktsiooni O. W. Masingu vastu, kes võitles veendunult kirjakeelte ühendamise eest. Esimese kolme eesti keele lektori kohta võib üldiselt öelda, et nad olid eemal neist eesti keele progressiivsetest harrastustest, mida juhtisid O. W. Masing ja H. Rosenplänter. Ükski neist lektoreist pole kuidagi olnud juhtival kohal eesti rahvuskeele kujunemise käigus.

Möödunud sajandi esimesel veerandil ei piirdunud Tartu ülikoolis eesti keele harrastus siiski mitte vaid vähenõudliku lektorite tegevusega. On olemas mõningaid huvitavaid andmeid selle kohta, kuidas üliõpilaste seas tuntu huvi eesti keele ja kirjanduse vastu. Nõnda näiteks oli 1812. aastal üliõpilase L. C. Kolbe eestvõttel asutatud ring, mis tegutses 4 aastat ja mille sihiks oli „igakülgne mõistuse ja südame arendamine”. Selle ringi liikmed harrastasid omavahel eesti keelt ning kirjutasi eesti keeles luuletusi.² Ringi liikmeiks on muude hulgas olnud ka pärastine eesti rahvaluule uurija ja publitseerija A. H. Neus. Robert Heinrich Ploschkus on koondises olnud ehk kõige innukam eesti keele harrastaja. Temalt on teada mitme eesti keelse luuletise otsene olemasolu, nagu „Wötke armolikkult ka sedda wasto, wennad!” ja „Läinud lapse pääwad”. Oma aja kohta on eriti tähelepanav üks R. H. Ploschkuse saksakeelne luuletus „Eestlase enesetunne”, mis kõlab otse võitluskutsena saksa rõhujate vastu. Luuletuses öeldakse muuseas:

¹ Opetatud Eesti Selts 1838—1938. Lühike tegevusülevaade, Tartu, 1938, lk. 6 jj-d.

² E. В. Петухов, Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802—1902) I, Юрьев, 1902, lk. 293.

Fr. Bienemann, Dorpater Sängerbünde 1812—1816. Lieder aus der Jugendzeit der alma mater Dorpatensis, Reval 1896.

P. Ariste, Eesti keele ring Tartu ülikoolis 1812. a. „Edasi”, 1952, nr. 162. Sama, Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802—1952. „Looming”, 1952, lk. 1023—1037.

Ich bin ein Estel
Ha, deutsche Bosheit, höhne nur!
Kennst du der Esten Freiheitssinn,
Kennst du den Kampf auf unsrer Flur?

(Ma olen eestlane! Ah, saksa kurjus, pilka vaid! Kas sa tunnend eestlaste vabadusmõtet, kas sa tunnend võitlust meie nurmel?). Mainitud üliõpilane R. H. Ploschkus oli Järva-Madise pastori poeg ja akadeemik F. J. Wiedemanniga ema poolt sugulane. Ploschkuste suguvõsast on teada, et nad olid algupäraselt eestlasi. Mainitud 1812. aastal asutatud üliõpilasringi mõju ei ulatunud kaugemale ja tema liikmetest on üksnes A. H. Neus püsivamalt jäänud eesti keele ja rahvaluule harrastajaks. Selle ringi kaudu on aga jäädvustatud tõsiasi, et juba ülikooli algaastail oli üliõpilaste hulgas noormehi, kes olid teadlikud eesti keele tarvitajad ja kes said aru saksa feodaalide ülekohtust, mille all eesti rahvas pidi kannatama.

Hoopis suurema tähtsusega oli selle ringi tegevus, mis 1820. aastates kogunes Fr. R. Faehlmanni ümber. Need olid oma rahvusele truuks jäänud eestlased. Valinud oma lipukirjaks „Tõsiduse”, s. o. tõe, kohustusid ringi liikmed kõikjal seisma tõe eest, kusjuures keegi ei tohtinud salata, et ta on eesti talupoja soost. Tõe eest seismine tähendas aga tegelikult orjastatud rahva eest seismist. Peale Fr. R. Faehlmanni oli selles ringis ka Fr. R. Kreutzwald.¹

Eredaim kuju eesti soost üliõpilaste hulgast on Kristjan Jaak Peterson, luuletaja ja keeleteadur, kes astus Tartu ülikooli 1819. aastal. Ametlikult tuli ta küll õppima usuteadust, kuid tema peamiseks huvialaks kujunesid siiski keeled. Tartus on ta muuseas käinud klassikalise filoloogia loenguil ja õppetöö raamides kirjutanud uurimuse häälikute sümboolikast vana-kreeka keeleteaduse vaimus. Uurimuse näiteainestikuks on kasutatud üksnes eesti keele andmeid. See töö on ilmunud trükistki H. Rosenplänteri „Beiträge” XIII osas pealkirjaga „Das Charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache”. See on üldse esimene foneetiline uurimus eesti keele kohta. Kreeka filosoofide jälgedes käies toob K. J. Peterson kõigepealt ülevaate häälikute tekkimisest ja iseloomust. Artikli tuumaks on aga probleem, mis on põhjuseks, et eesti keeles puuduvad mõned konsonandid, mis esinevad muudes keeltes, ja missugune sisuline taust on igal häälikul. Noor uurija näitab õigesti, kuidas välisedki tegurid võivad mõju avaldada keele kujunemisele, kuigi ta pole osanud täpsemalt seletada, milline on keele ja inimest ümbritseva keskkonna vastastikune suhe. Teose peamises osas püüab ta leida eesti keele enese arenemise seadusi, lähtudes neilt alustelt, mis tollal olid üldised klassikalises filoloogias. 19. sajandi teisel aastakümnel, veidi enne K. J. Petersoni õpingute algust toimunud suur murrang keeleteaduses, mis rajas võrdlev-ajaloolise meetodi, pol-

¹ Fr. R. Kreutzwald 1802—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis, Tallinn 1953, lk. 11 ja 83.

nud tollal veel Tartus maad võtnud. Et K. J. Petersoni mainitud töö on tehtud Tartu ülikooli õppetöö raamides, seda osutab tõik, et sellesisuline käsikiri on ka kuulsa klassikalise filoloogi K. Morgensterni kogus, nagu muidki üliõpilaste kirjutatud töid.¹ K. J. Petersoni üliõpilasaegsete eesti keele harrastuste varal võib üldse saada umbkaudse pildi selle kohta, kuidas ülikooli juhtivamad keeleteadlased võisid aru saada eesti keele olemusest ja selle minevikust. Enne ülikooli tulekut on K. J. Peterson käsitletud mitmeid eesti keele grammatika küsimusi. Ülikoolis muutus aga tema keeleteadlaste huvialade piirkonnid. K. J. Peterson on nüüd hakanud etümologiseerima eesti sõnavara, otsides sellele vasteid erinevatest keeltest. Oli ju keeleteadusele enne nn. võrdleva keeleteaduse koolkonna kujunemist just omaseks see nähtus, et taheti meelevaldselt leida leksikaalset sugulust üksikest üsnagi kaugel olevate keelte vahel. Kuidas tollal akadeemilised ringid võisid aru saada eesti keele kuuluvusest, seda osutab ilmekaimalt J. L. Parrot'i tuntud teos eestlaste minevikust, kus eestlasi ühendatakse keltidega, Kaukaasia kartvelitega jne.² Ülikoolipäevil on K. J. Peterson hakanud tegelema ka eestlaste päritolu ja eesti keele põlvnemise probleemidega, nagu osutavad tema järelejäänud paberid. On tähelepanndav, et sel ajal on ta hakanud ühtlasi eesti keelt kõrvutama vene keelega. K. J. Petersoni sarnaseid üliõpilasi oli ülikooli olemasolu esimese 25 aasta jooksul vähe ega polnud tavaline see nähtus, et otse õppetöös oleks käsitletud eesti keelt väljaspool lektorikursuses ette nähtud piire.

Pärast L. M. Moritzi surma oli eesti keele lektoraat kolm aastat vakantne. 1826. aastal valiti uueks lektoriks Johan Samuel Friedrich Boubrig, kes täitis oma ülesandeid 1837. aastani.³ J. S. Boubrigi ametisseastumisega algas Tartu ülikooli eesti keele lektoraadi tegevuses suur tõus. Uus lektor oli esimene Tartu ülikooli õpetlane, kes hakkas tundma laialdast, tõelist teaduslikku huvi eesti keele ja rahvaloomingu vastu, uuris neid ning püüdis oma uuringute tulemusi üldsuselegi edasi anda. Ta ei olnud enam „armsa maarahva kasuks“ tööd tegev eesti keele harrastaja, vaid teadlik uurija, kes tahtis esile tuua, mida eestlastel on olemas rikkalik rahvaluules ja millised väljendusvõimalused on eesti kee-

¹ Catalogus Mss. et bibliothecae Carol. Morgenstern, Dorpati 1868, lk.VI, kus on mainitud käsikiri „Kr. J. Peterson, etwas über die Konsonanten, 8, Dorpat 1819“.

² J. L. Parrot, Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten; mit Hinblick auf einige benachbarte Ostseevölker, von den ältesten Zeiten bis zur Einführung des Christenthums, Stuttgart 1828.

³ Boubrig oli nõukogude kuulsa soome-ugri keeleteadlase D. Bubrichi vaarisa. Perekonna pärimuste järgi on ta isa poolt olnud tšehh ja ema poolt eestlane. Et ta oli ema poolt eestlane, seda tõendab ema perekonnanimigi Janson, mida kohalikel sakslastel pole esinenud. Kuigi Riias sündinud ja kasvanud, oskas Boubrig hästi eesti keelt. Eesti keele oskus võis olla lähtunud just kodusest ringkonnast. ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Fond 402, nimistu 3, säilitusühik 6, leht 42 jj.

les. Nagu nähtub loengute kavadest, on ta juba otse tegevusse astumise järel asunud võitlusse ühise kirjakeele loomise eest. 1826. aastal on ühe loengusarja aineks mainitud: ühe ühise kirjakeele eest. Loengute kavadest nähtub sedagi, et Boubrig ei ole lugemismaterjaliks kasutanud piibliosi ja katekismust, nagu seda tegid ta eelkäijad, vaid „mitmesuguseid populaarseid kirjutisi, mida võib kasutada algõpetuseks eestikeelsetes koolides”. Seega ei olnud selle lektori peasihiks mitte enam üksnes teoloogide ettevalmistamine eestikeelsete jutluste pidamiseks, vaid ta on pööranud erilist tähelepanu just eestikeelse algkooli olukorra parandamisele. Oli ju Boubrig enne lektoriametisse astumist ja ka lektoriks olles pedagoogiks mitmes Tartu koolis.¹ Tal oli kooliküsimus eriti südamelehedane. Boubrig on olnud päris aktiivne ka kirjanduslikul alal. Temalt on säilinud tähtis käsikirjaline uurimus eesti murrete ning kahe kirjakeele ühendamisvõimaluste kohta 1826. aastast „Ueber die Dialekte der estnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache”. Ajakirjas „Inland” ja oma kaasabiga ellu kutsutud Opetatud Eesti Seltsi väljaannetes on ta avaldanud rea tähtsaid töid eesti rahvajuttude, -kannete, -uskumuste jne. kohta. Kõigist neist töödest paistab, et Boubrigil on oma aja kohta olnud õige arusaamine eesti rahvaloomingu olemusest. Opetatud Eesti Seltsi koosolekuil on ta korduvalt esinenud põhimõtteliste keeleteaduslike ettekannetega. Neis ettekannetes on ta astunud välja eestlaste ja eesti keele kaitseks.² Boubrigi tegevus Opetatud Eesti Seltsis kuulub aga aega, kus ta enam ei olnud eesti keele lektoriks. Võib öelda, et Boubrigiga algab Tartu ülikoolis tõeliselt teaduslik eesti keele käsitus ning tekib ühtlasi huvi ka sugulaskeelte vastu, sest Boubrig mainib oma töodes vajadust tunda teisigi keeli, mis on eesti keelele lähedased, kõigepealt soome keelt.

J. S. Boubrigi järglaseks eesti keele lektorikohal oli Härjumaalt põlvnenud mõisa möldri poeg Dietrich Heinrich Jürgenson. Jürgenson astus ametisse 1837. aastal ja püsis selles oma surmani a. 1841. Oma lühikese õppetegevuse jooksul suutis Jürgenson pidada loenguid eesti keele grammatikast, rahvalauludest ja kirjandusest. Nagu võib näha loengute kavadest, on ta üliõpilaste lugemismaterjaliks kasutanud O. W. Masingi töid ja muud eestikeelset ilmlikku kirjandust. Temalt on trükkis ilmunud spetsiaaluurimus eesti murrete kohta ja esimene ülevaade eestikeelse trükisõna ajaloost.³ Jürgenson on peale eesti keele uurinud ka liivi keelt. Ta on isiklikult käinud Salatsi jõesuus, kus tema ajal kõneldi veel liivi keelt, ning on teinud seal kirjapanekuid, milledest meie päevini on säilinud kahjuks vaid üksikuid katkendeid. Varase

¹ Г. В. Левицкий, Биографический словарь II, lk. 630 jj.

² Opetatud Eesti Selts, lk. 20.

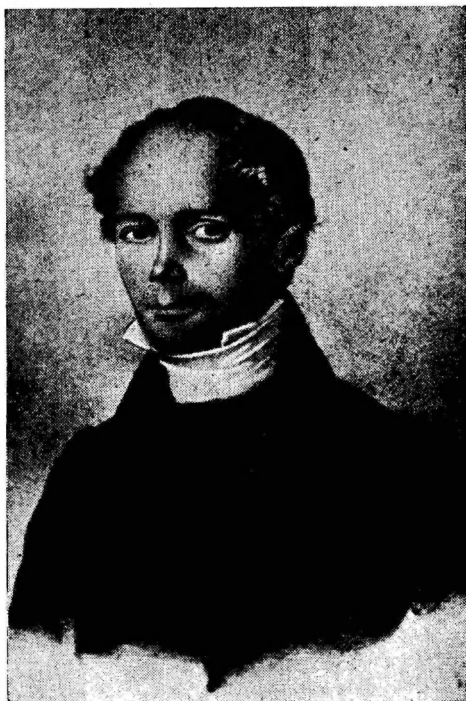
³ „Ueber die Entstehung der beiden Hauptdialekte der Ehstnischen Sprache” (Opetatud Eesti Seltsi Toimetused I 1), „Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur” (Opetatud Eesti Seltsi Toimetused I 2, 3).

surma tõttu jäi Jürgensonil teostamata suure eesti-saksa sõnaraamatu väljaandmine. Selle töö viis hiljem lõpule F. J. Wiedemann.

D. H. Jürgensoni lektoriks olles loodi Tartu ülikooli juurde veel teinegi avalik organ peale lektoraadi, kust hakati juhtima eesti keele uurimist ning edendamist ja teistegi soome-ugri keelte harrastamist. 19. sajandi 30-ndates aastates oli Tartu ülikooli õppejõudude hulgas tekkinud mitmeid teaduslikke ringe eri huvialade järgi. Üheks ringiks koondusid need õppejõud ning muudki asjahuvilised väljastpoolt ülikooli, kes seadsid endale eesmärgiks uurida eestlaste keelt, kirjandust, etnograafiat, ajalugu, maateadust jne. Nõnda loodi 1838. aastal Õpetatud Eesti Selts. Tema asutajateks olid kõigepealt eestlased Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald, J. S. Boubrig, D. H. Jürgenson ja teised, kuid ka mitmed mitte-eestlased õppejõud võtsid seltsi loomisest innukalt osa, nagu anatoomia professor A. Hueck ja õigusteaduse professor Fr. G. Bunge. Uuel seltsil oli vaid nimeliselt ühist endise „maakeele” harrastuseks loodud ning vahepeal varjusurma vaibunud seltsiga, mida on ülalpool mainitud. Ülikooli juurde asutatud Õpetatud Eesti Seltsil olid hoopis teised sihid ja temas töötasid hoopis teisiti eesti keelde suhtuvad isikud kui 1819. aasta koondises.¹ Õpetatud Eesti Selts sai varsti tähtsaks eesti keele ja teistegi soome-ugri keelte uurimise keskuseks. Tema teeneks eesti ja sugulaskeelte uurimisel on kõigepealt olnud see fakt, et endisi keeleanalaseid kirjanekuid ja vastavat kirjandust on kogutud ühte paika ning on organiseeritud jätkuvalt edaspidist uurimist. Eesti keele alal on Õpetatud Eesti Selts oma olemasolu jooksul aidanud palju kaasa sõnavaralise koostuse ning sõnade päritolu uurimisel. Seltsi raamidest on samuti uuritud eesti foneetikat ja keele foneetilist arengumist, keele grammatilist struktuuri, murdeid, kirjakeele ajalugu, kohanimedid jne. Selts on oma tegevusega üsna ulatuslikult aidanud kaasa ühe ühtlase kirjakeele kujunemisele ning kirjakeele normide kindlaksmääramisele. Selts on õige palju ära teinud ka soome-ugri keelte uurimisel. Erilist tähelepanu on pööratud just lähematele sugulaskeeltele: liivi ja vadja keelele. Seltsi koosolekuil ja väljaandeis on käsiteldud üldkeeleteadusegi küsimusi, indo-euroopa, türki-tatari ja teisi keeli. Seltsil on teeneid ka eesti kirjanduse levitamisel ja uurimisel ning eesti rahvaluule, etnograafia, ajaloo, muinasteaduse jne. uurimisel. Seltsi tegevusest on võtnud aktiivselt osa mitmed Tartu ülikooli enda kasvandikud-keeleteadlased, nagu Fr. R. Kreutzwald, E. Ahrens, akadeemik F. J. Wiedemann, J. Hurt, N. Anderson, N. D. H. Mühlberg ja paljud teised, kes muidu ei ole olnud otseselt seotud Tartu ülikooli õppe- ja uurimistööga. Seltsi mitmesugustes väljaannetes on avaldatud eesti keele vana-maid mälestisi, murdetekste ja mitmesuguseid eriuurimusi. Väljaannetes on ilmunud ka liivi, vadja, mari, ostjaki, voguli ja teiste soome-ugri keelte kohta ulatuslikke uurimusi ning tekstikogusid.

¹ Õpetatud Eesti Selts, lk. 11 jj.

Lektor D. H. Jürgenson oli üks Opetatud Eesti Seltsi loojaid ja töö organiseerijaid. Seltsi tegelik ellukutsuja oli aga Friedrich Robert Faehlmann, kes professor A. Huecki ettepanekul kutsuti eesti keele lektoriks surnud Jürgensoni asemele. Faehlmann oli lektorikohal a. 1842—1850. Kuivõrd hinnatud oli Faehlmanni isik ülikooli juhtkonna poolt, nähtub sellest, et talle saadeti otse kutse ametisse astuda, mille ta mõne kaalutluse järel võttis vastu

Fr. R. Faehlmann.

18. mail 1842.¹ Ehk küll Faehlmann oli üliõpilaspõlves valmis-
 tunud arstiks, oli ta siiski pidevalt käinud ka filoloogia-loenguil
 professorite Jäsche, Morgensterni, Ewersi ja Hezeli juures, nagu
 seda mainib nekroloogis Fr. R. Kreutzwald.² Üliõpilaspõlves on
 tal olnud liiatigi väga elav huvi eesti keele ja üldse keekeküsimuste
 vastu. Eriti on teda huvitanud keelte võrdlemine. Huvi keekekü-
 simuste vastu püsis Faehlmannil ka arstipõlves. Juba D. H. Jür-
 gensoni lektoriks olles on Faehlmann seisnud õige tihedas seoses

¹ ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv, Fond 402, nimistu 3, säilitusühik 1745, leht 3 jj.

² Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. Opetatud Eesti Seltsi Toime-
 tused II 4, Tartu, 1852.

ülikooli eesti keele õpetamisega, sest Jürgenson oli ta lähedaseks kaastööliseks, seda eriti pärast Opetatud Eesti Seltsi asutamist.¹ Loengutekavade järgi otsustades on Faehlmann kõige enam käsitlenud eesti keele grammatikat, kuid seda mitte endiste traditsiooniliste grammatikakäsitluste järgi, vaid täiesti uuest, õigest vaatekohast. Ta on tõstnud esile eriti just eesti keele omapära ja eesti õigekirjutuse uusi põhimõtteid, et vabaneda keelele ebasobivast saksa ortograafiast. Võitlus uue kirjaviisi eest on ta loenguil mitmel korral olnud käsitlusaineks. Teatavasti pidas Faehlmann uue õigekirjutuse eest võitlust Opetatud Eesti Seltsi. Tema õigekirjutuse põhimõtted on võetud kokku iseseisvas töös „Ueber estnische Orthographie“, mis ilmus küll alles pärast tema surma.² Faehlmanni õppetegevus ülikoolis ei olnud kuivaks teoreetiliseks grammatikaseletuseks, vaid ta on ise uurinud eriti põhjalikult eesti grammatika spetsiifikat ja on püüdnud pärast seda, kui uuritu oli enesele selgeks saanud, oma uurimuste tulemusi üliõpilastele edasi anda. Seda osutavad ülikooli loengutekavad ja Faehlmanni avaldatud tööd tollest ajast. 1844. ja 1846. a. ilmub temalt Opetatud Eesti Seltsi toimetustes eriuurimusi eesti keele deklinatsioonist, 1843. ja 1847. a. sealsamas eesti sõnatüvest ning selle muutumisest.³ Neis uurimustes on esmakordselt toodud esile eesti käänetesüsteemi tõeline olemus, astmevaheldus jne. Faehlmanni oli kavas kogu eesti keele grammatika avaldamine, kus oleks esile toodud keele omapära, ent varajane surm ei lasknud seda ettevõtet teostada.⁴ Faehlmann on oma ülikoolitegevuses olnud ka innukas eesti rahvaloomingu ja kirjanduse harrastaja. Tema peamine tolleaegne teaduslik tegevus oli aga keskendunud Opetatud Eesti Seltsi, mille otsene asutaja ta oligi. Faehlmann ja Kreutzwald lootsid seltsi kaudu võivat rahva kasuks paremini töötada ja püüdsidki seltsi loomise järele oma eesmärki kõigiti teoks teha. Faehlmann oli see mees, kes tõstatas mõtte koguda ja avaldada lugusid Kalevi-pojast. Pärast tema surma teostaski selle ülesande Fr. R. Kreutzwald.⁵ Opetatud Eesti Seltsis on Faehlmann juhtinud eesti sõnavara kogumist, õigekirjutuse fikseerimist, grammatika uurimist, murdeainete kogumist, keelämälestiste kogumist jne. Seltsi koosolekuil on ta pidanud pidevalt ettekandeid keelelaste probleemide kohta. 1843. aastal valiti Faehlmann Opetatud Eesti Seltsi esimeheks, millisele kohale ta jäi oma surmani. Faehlmanni surmaga lõppes seltsi esialgne öitseng. Selts püüdis küll veel mõne aja

¹ Fr. R. Kreutzwald, Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben, lk. 35.

² Opetatud Eesti Seltsi Toimetused II 4, 1852. Vt. ka A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Filoloogilised Teadused 2, Tartu, 1946, lk. 25 jj-d.

³ Ueber die Declination der estnischen Nomina (OEST I 3); Nachtrag zur Declinationslehre (OEST I 4); Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache (OEST I 2); Bemerkungen über die Wortwurzellehre in der estnischen Sprache (OEST II 1).

⁴ Fr. R. Kreutzwald, Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben, lk. 47.

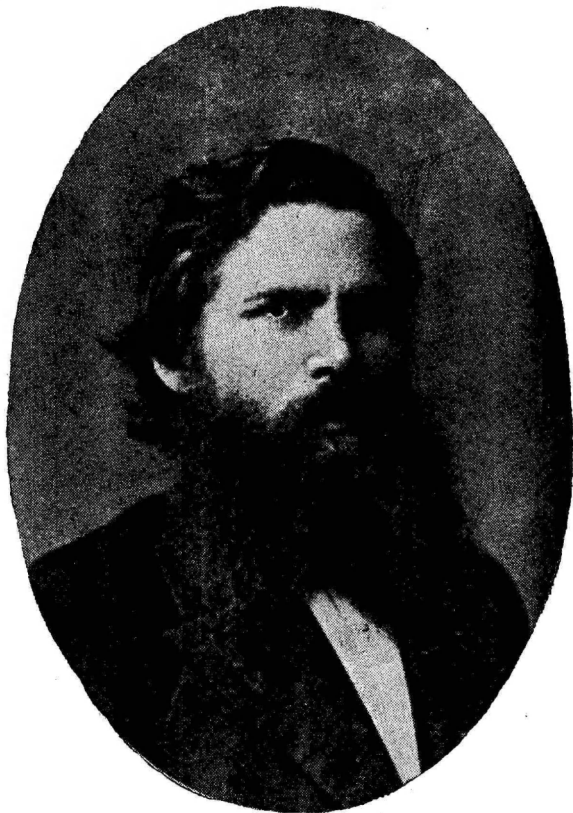
⁵ „Inland“, 1855, lk. 79 jj.

edasi edendada eestikeelset kirjandust, parandada eestikeelse rahva-kooli olukorda, uurida eesti keelt ja eestlaste minevikku jne., kuid kui seltsi asutamisest oli möödunud 25 aastat, oli ta siirdunud reaktsiooniliste balti-saksa „kultuurtreegerite” ringkondade kätte, kus ta püsis mõnda aega.

Faehlmanni surm oli eriti suureks kaotuseks Tartu Ülikooli eesti keele õpetamisele. Faehlmanni järglaseks eesti keele lektori kohale sai 1851. aastal sakslane Carl Mickwitz. Mickwitz püsis lektorikohal 1874. aastani. Oma õppetöös ei ole ta millegagi silma paistnud ega pole ta eesti keele uurimisele kuidagi kaasa aidanud. Ta on jäänud ajalukku üksnes tagurliku tsensorina, kes on kõigiti takistanud eesti kirjanduse arenemist. Tsensorina püüdis ta võidelda ka „Kalevipoja” ilmumise vastu sel kujul, nagu Fr. R. Kreutzwald selle oli kirjutanud, sest ta kartis, et „Kalevipojas” paljastatakse ühiskondlikke suhteid Läänemeremail ja antakse eestlastele relv võitluseks balti feodaalide vastu. Mickwitz oli tüüpiline balti parunite ideoloogia kaitsja ja oma õppekohale sai ta vastavate ringkondade toetusel, kes lükkasid kõrvale kõigiti kompetentsema kaaskandidaadi, vene rahva tõsise sõbra eestlase N. D. H. Mühlbergi. Mühlberg oli üks Õpetatud Eesti Seltsi kaastöölisi. Ta oli isiklikult uurinud eesti keele murdeid, soome ja lapi keelt. Juba enne C. R. Jakobsoni oli ta väljendanud mõtet, et balti mõisnike ülevõimu võib murda üksnes vene rahva abiga. Kohale valitud Mickwitzi õppetegevus oli sarnane lektorite omale, kes toimisid enne Boubrigit. Alles oma elu lõpul on ta hakanud arvesse võtma „Kalevipoega” ja muud eesti kirjandust. Eesti keele õpetamise ja uurimise olukord muutub normaalseks alles pärast tema surma.

1874. aasta sügisel valiti eesti keele lektoriks Mihkel Veske, kes jäi sellesse ametisse 1886. aasta kevadsemestri lõpuni. Veske oli sündinud Paistu Holstres 1843. aastal. Suurte aineliste raskustega võideldes suutis ta lõpetada keskhariduse ja pääseda Leipzigi ülikooli 1867. aastal (immatrikuleeriti a. 1868). Siin õppis ta 1872. aastani filoloogiat tuntud õpetlaste G. Curtiuse ja A. Leskieni juures. 1872. aastal kaitses Veske samas ülikoolis doktoriväitekirja ja tuli tagasi kodumaale, ehk küll ta oli tuntud XIX sajandi keeleteadlaselt Max Müllerilt saanud kutse siirduda ametisse Londonisse, kus ta oleks hakanud sanskriti uurijaks. Sakslaste vastutöötamisel ei saanud Veske kodumaal otsekohe oma haridusele vastavat kohta, ei Tartu Ülikoolis ega mujal. Alles ülalmainitud aastal pääses ta eesti keele lektoriks. Veske oli saanud hea keeleteadusliku eelhariduse. Tartus sai ta ajaloolis-võrdleva meetodi juurutajaks ning selle rakendajaks eesti keele uurimisel. 19. sajandi alguses oli keeleteadus oma arenemises jõudnud nõnda kaugele, et saadi õigesti aru keelte tõelisest sugulusest. Osutati, et sugulusest võib üksnes siis kõnelda, kui võrreldavate keelte sõnavaras ja grammatilises struktuuriski on ühtsust. Peale selle saadi sellestki aru, et keeled muutuvad seaduspäraselt ja et keele-

teadlased peavad kätte leidma, kuidas just iga keel või keelkond on arenenud. Keeleteaduses tekkis koolkond, mida nimetatakse võrdlevaks keeleteaduseks. R. Raski ja Fr. Boppi kõrval oli võrdleva keeleteaduse üheks loojaks Kuressaares sündinud Aleksander Vostokov.¹ Eesti keele uurimises ei pääsenud ajaloolis-võrdlev meetod niipea maksvusele. Tartu Ülikooli jõudis see meetod alles

M. Veske.

möödunud sajandi teise poole alguses. Eesti ja teiste soome-ugri keelte uurimises ei pääsenud ajaloolis-võrdlev meetod ka sellepärast nõnda kiiresti võidule, nagu indo-euroopa keelte uurimises, et puudus vastav baas. Alles siis, kui akadeemikud J. A. Sjögren ja

¹ A. Vostokovi töö „Рассуждение о славянском языке“, mis ilmus 1820. aastal, sai kindlaks aluseks slaavi keelte ajaloolisele võrdlemisele. Selles töös osutati praktiliselt, kuidas just sugulaskeeli ajalooliselt võrrelda. Enne Vostokovit ei olnud teooriast kaugemale jõutud. Ekstlikult on J. Grimmi peetud ajaloolis-võrdleva meetodi esimeseks tegelikuks rakendajaks. J. Grimmi „Deutsche Grammatik“, kus asjaomane meetod tuleb kasutamisele, ilmus alles 1822. aastal.

F. J. Wiedemann, A. M. Castrén ning paljud teised keeleteadlased olid suure hoolega kogunud eri keelte kohta igakülgsed andmeid ning Vene Teaduste Akadeemia, soome ja ungari teaduslikud asutised küllaldaselt avaldanud kogutud ainekogu, võis ka soome-ugri keeli hakata uurima ajaloolis-võrdleva meetodi järgi. Kuid ei Sjögren, Wiedemann ega Castrén pole ise saanud võrdleva keeleteaduse rakendajateks, sest vana keeleteaduse parimate esindajatena olid nad üksnes ainekogu süstematiseerijateks ja kirjeldajateks. Soome-ugri keeleteaduses on esimesteks otsesteks ajaloolis-võrdleva meetodi kasutajateks ungarlased P. Hunfalvy ja J. Budenz. Viimaste uurimistegevus oli siiski piirdunud peamiselt sõnavara arenemise jälgimisega ja seda liiatigi üksnes ungari keele seisukohalt. Õpetlane, kes juba oma esimeses suuremas teaduslikus töös püüdis lahendada kõikide soome-ugri keelte põhilisi grammatilisi küsimusi, oli Mihkel Veske. Tema doktoriväitekirjaga „Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes“ ilmus 1873. aastal. Selles suure eruditsiooniga kirjutatud uurimuses tuuakse kõigepealt esile kõiki soome-ugri keeli läbiv grammatilise struktuuri spetsiifika joon, et ühel ja samal tunnusel võib olla niihästi käänd- kui ka pöördsonalisi funktsioone. Edasi on Veske osutanud õigesti, et soome-ugri keeltes ei olnud ulatuslikult arenenud vorme tuletavat sufiksiste süsteemi, kui oli alles soome-ugri keelte ühtsus, vaid et sufikseid oli vähe, kuid neil oli palju erinevaid funktsioone. Juba oma väitekirjas on Veske toonud esile ka mitmeid tähtsaid üksikasju eesti keele ja tema lähemate sugulaskeelte sisemisest arenemisest. Nõnda näiteks on ta õigesti osutanud, kuidas eesti ja liivi keele keeruline völvete süsteem on arenenud teise silbi vokaalide kvantiteedisuhetest. On näidatud õigesti sedagi, missugused alused on üldse läänemere keelte tüvelisel ja sufiksilisel astmevaheldusel ja kuidas on tekkinud läänemere keelte praegune käänete süsteem. Mihkel Veske on üldse loonud läänemere keelte võrdleva grammatika ning on osutanud, et ajaloolis-võrdlev meetod on kõigiti kohandatav ka soome-ugri keelkonnas.

Ametikohale tulles hakkas Veske otsekohe oma suuri teadmisi ja veendeid levitama. Juba ametlikus avaloengus kõneles ta läänemere keelte ajaloolisest arenemisest. Kõigepealt võitles ta selle lääne-euroopa kirjanduses levinud väärvaate vastu, nagu oleksid läänemere keeled aglutineerivad, s. o. niisugused keeled, kus tuletised liituvad tüvele, ilma et tüvi ise muutuks. Veske näitas, et läänemere keeled on osaliselt ka flekteeruvaid keeli, s. o. keeli, milledes esineb sisehäälikute muutumisi.¹ Nende väidete esiletoomisel oli tollal suur poliitiline tähtsus. Eriti just saksa keeleteaduses väideti, et täisväärtuslikud, kõigiti arenenud keeled on üks-

¹ Ueber die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der ethnischen Grammatik, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused VIII 2, Tartu, 1875, lk. 13—26.

nes need, milledele on omane sisehäälikute muutumine — flektsioon. Näidates fleksiooni olemasolu läänemere keeltes, võitles Veske ühtlasi eesti keele tunnustamise eest.

Alates M. Veskest on Tartu ülikool saanud tõeliselt üheks soome-ugri keeleteaduse õpetamise ning uurimise koldeks. Oma ametiaja jooksul on Veske pidanud loenguid eesti keele grammatikast, soome-eesti-liivi keele võrdlevast grammatikast, eesti keele häälikute süsteemist ja õigekirjutusest, germaani, balti ja slaavi laenudest eesti ja teistes läänemere keeltes, soome grammatikast, soome-ugri hõimude etnoloogiast, eestlaste mütoloogiast, „Kalevipojast”, eesti rahvaluulest üldse, läänemere-soomlaste hõimude sugulusest jne. Eesti keele praktikatumides on ta võtnud lugemismaterjaliks muuseumis „Kalevipoja” ja eesti rahvalaule. Praktiliseks keeleõpetamiseks loodud lektorikoht ei võimaldanud veelgi ulatuslikumalt ette võtta eesti ja sugulaskeelte teaduslikku uurimistööd otse akadeemilise õppetegevuse raamides. Ei pea siiski arvama, nagu poleks Veskel Tartu ülikoolis olnud mingit võimalust soome-ugri keelte spetsialistide ettevalmistamiseks. Tema järglane K. A. Hermann mainib otse oma autobiograafias, et ta on olnud Veske õpilane.¹ Ülikoolis lektor olles on Veske teostanud ulatuslikke uurimisretki eesti keele eri aladele. Juba 1875. aastal saab ta selleks ülikoolilt väikese toetuse, mida järgmistel aastatel korratakse.² 1880. aastal oli ta Soomes uurimistekonnal. Selle teekonna tulemusena ilmus talt „Soome keele õpetus” I—II (1881—1883). Isegi sakslaste eestivaenuline reaktsioon pidi Veske võimeid tunnustama ja ta avaldustele vastu tulema. 1884. aastal esitas Veske palve suurema toetuse saamiseks, et uurida kaugemaid soome-ugri keeli Ungaris, Volga ääres ja Uraalimail. Ta saigi rahvahariduse ministriumi summadest 1100-rublase aastastipendiumi kaheks aastaks, alates 1. jaanuarist 1885, ning siirdus kõigepealt Budapesti. Siin täiendas ta ennast muuseumis tuntud ungari keeleteadlaste F. Budenzi ja J. Szinnyei juures.

Tartus olles kujunesid Veske teadusliku töö baasideks Eesti Kirjameeste Selts ja Õpetatud Eesti Selts. Esimeses seltsis oli ta mõnda aega esimeheks. Mainitud seltside koosolekuil on ta pidevalt esinenud ettekannetega eesti kirjakeele kujundamise, eesti keele foneetika, grammatika, eesti murrete ja keele ajaloo kohta. Samuti on ta kõnelnud kohanimedest, mitmetest soome-ugri keeltest ja nende sugulusest eesti keelega, eesti keele vanadest mälestusmärkidest, rahvaluulest jne. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatutes ja Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes on ühtlasi ilmu-

¹ ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Fond 402, nimistu 3, säilitusühik 424, leht 23 jj.

² M. Veske ülikooliaegse tegevuse kohta on andmed hangitud vastavaist toimikuist ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Fond 402, nimistu 3, säilitusühik 290. Uurimisretkede kohta vt. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused VIII 3, 4; OES Aastaraamat 1876 jne.

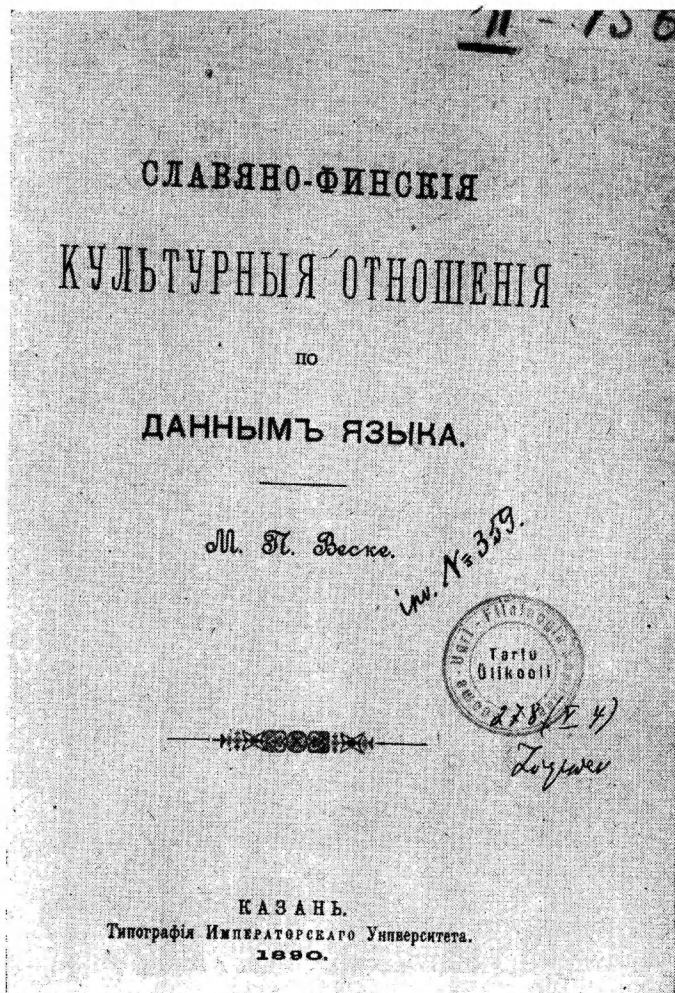
nud suur hulk tema ettekandeid ja muidki uurimusi.¹ Õpetatud Eesti Seltsi ülesandel hakkas ta muide koostama suurt saksa-eesti sõnaraamatut juba 1874. aastal. Aastaid kestnud tööst on säilinud mõned osad Veske mahajäänud paberite hulgast. Et Veske pole tahtnud jääda rahvale võõraks keeleteoreetikuks, vaid on oma ja teiste uurimuste saavutusi püüdnud viia eesti rahvahulkadesse, seda osutavad tema populaarteaduslikud kirjutised Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatutes ja tema poolt asutatud ajakirjas „Oma Maa”. Tolleaegseid keeleteaduse saavutusi on ta tahtnud ära kasutada eesti kirjakeele fikseerimiseks. Seda näitab ilmekalt tema 1879. aastal ilmunud „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis”. Selles esimeses eesti keeles ilmunud keeleteaduslikus töös on Veske eesti murdeid ja sügulaskeeli omavahel võrreldes toonud palju selgust eesti keele arenemise uurimisele ning on levitanud üldist arusaamist keeleliste küsimuste suhtes. Ehk küll Veske põhimõtted eesti kirjakeele õigekirjutusest on meile praegu mõneski asjas vastuvõetamatud, jääb tema „Eesti keele healte õpetus” üha edasi eesti keele võrdleva grammatika tähtsaks nurgakiviks. Ehk küll Veske on silmapaistev kõigepealt just keelemehena, on ta ühtlasi tuntud ka folkloristina ja luuletajana.

Mihkel Veske võttis täie innuga osa ka tolleaegsetest ühiskondlikest taotlustest. C. R. Jakobsoni kõrval oli ta aktiivsemaid balti parunite, saksluse ja papluse vastu võitlejaid. Kaasani ülikooli professor J. Smirnov, kuulus soome-ugri rahvaste uurija, on Tartu-aegset Vesket nekroloogis tabavalt iseloomustanud: „Kogu oma temperamenti vaimustusega viskub ta nüüd võitlusesse oma rahva rõhujate vastu. Ta töötab samaaegselt luuletajana, žurnalistina, õpetlasena ja tegeliku võitlejana. Täna kirjutab ta luuletise, milles ta äratub rahva seas iseteadvuse tunnet, homme võitleb ta ajalehekirjutises pastorite ja parunite vastu”.² Senaator Manasseini revisjoni ajal kirjutas Veske talupoegadele kaebekirju mõisnikkude tegude kohta, koostas petitsioone jne. Oli siis arusaadav, et saksa feodaalide element, mis Tartu ülikoolis oli tollal üsna tugev, tahtis Veskest lahti saada, keda peeti eestlaste alal kardetavaks isikuks. Sellepärast võimaldatigi talle pikaajaline komandering 1885. aastal, millelt ta Tartusse tagasi ei tulnudki, vaid 1887. aasta

¹ Tähtsamad avaldatud tööd on „Ueber die estnischen Ortsnamen auf -were (im Deutschen auf -fer)” (OEST VIII lk. 47—95); „Ueber contrahirte Verba im Estnischen” (OES Aastaraamat 1873, lk. 77—86); „Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch” (OESA 1881, lk. 171—183); „Ueber das Wort „Ungaunie”” (OESA 1882, lk. 32—50); „Ueber die Verwandtschaft der magyarischen Sprache mit der estnischen, resp. finnischen Sprache” (OESA 1885, lk. 187—203, 274—285); „Gebete an den Waldgott bei den alten Esten” (OESA 1885, lk. 208—239); „Ueber die durch den Ausfall von Consonanten entstandenen Diphthonge im Estnischen” (OESA 1886, 240—257).

² „Волжский вестник”, Казань, 9 X 1890, nr. 114.

augustis siirdus Kaasani ülikooli soome-ugri keelte õpetaja kohale.¹ Mihkel Veske oli suur vene rahva ja vene kultuuri sõber. On ekslikult mainitud, nagu oleks Veske õppinud vene keele alles Kaasani

M. Veske teose „Slaavi ja läänemeresoome kultuurisuhteid keeleandmeil” tiitelleht.

siirdudes. Tegelikult sooritas ta esimese vene keele eksami juba 1866. aastal kodukooliõpetaja eksamit tehes. Oma töodes, on ta

¹ M. Veske Kaasanisse asumise kohta vt. lähemalt И. Я. Депман, К истории финноугроведения в России. Сборник Ленинградского Общества исследователей культуры финно-угорских народностей (ЛОИКФУН) I, Ленинград 1929, lk. 130 jj-d.

tsiteerinud vene allikaid ja „Oma Maas” on ta olnud Venemaa ajaloo ja maateaduse ning vene kirjanduse, eriti Turgenevi, Puškini ja Lermontovi innukaid tutvustajaid.

Täide ei läinud Veske lootus, et Tartu ülikooli loodaks eestikeele professor või dotsentuur, kus ta oleks saanud oma teaduslikku tegevust ulatuslikumalt arendada. Kui J. Baudouin de Courtenay ettepanekul arutati eesti keele professori loomist, leidsid ülikooli saksameelsed ametlikud ringkonnad, et kuni eesti keele vastu huvi tundev sakslane Leopold von Schröder pole kaitsnud oma väitekirja, pole kedagi, keda võiks professorile esitada, ja küsimus tuleb esialgu kõrvale jätta. Vesket kardeti, nagu öeldud, kui balti sakslusse vaenulikult suhtuvat õpetlast. Et Kaasani ülikooli juurde oli loodud soome-ugri keelte õppekoht, loobus Veske 1887. aastal Tartu ülikooli eesti keele lektoraadist ja siirdus Kaasani. Siin võis Veske esmakordselt majanduslikult kindlustatuna ja ülikooli juhtkonna poolt kõigiti toetatuna asuda Volgamail olevaid soome-ugri keeli uurima. 1888. aastal oli ta uurimisretkel marilaste juures, kus ta uuris mari keele eri murdeid. Juba järgmisel aastal ilmus talt uurimuse tulemusena ülevaade mari murretest „Исследования о наречиях черемисского языка”. Selle tööga lõi M. Veske kindla aluse mari keele murrete uurimisele, olles mari keele iseloomust ning murrete erinevustest õigesti aru saanud. Kaasani olles on Veske uurinud ka mordva keelt. Tema tähtsaim teos Kaasani päevilt ja põhjapanevaim uurimus üldse on 1890. aastal ilmunud „Славяно-финские культурные отношения по данным языка”. Selles ulatuslikus töös lõi Veske aluse idaslaavi ja läänemere keelte vastastikuste laensõnade uurimisele. Veske nägi juba tollal õigesti, et läänemere keelte suhted idaslaavi keeltega on väga vanad ja nad kõnelevad pikaajalistest sõbralikest kokkupuudetest. Mitmed hilisemad soome uurijad on eitanud läänemerelaste ja idaslaavlaste väga vanu kokkupuuteid ning on esitanud oletuse, nagu oleksid slaavlased saanud läänemerelaste otsesteks naabreiks alles VIII sajandi paiku m. a. j. Tänapäeva keeleteadus ja arheoloogia on osutanud, et Veskel on õlnud õigus. „Славяно-финские культурные отношения по данным языка” oli oma algetes olemas juba Veske Tartus olles. Loengutekavade järgi otsustades on ta juba 1876. aasta sügissemestril lugenud slaavi laenudest eesti keeles.

Mihkel Veske viljarikas töö katkes ootamatult 1890. aastal. Sellal, kui ta oli Tartu ülikoolis õppejõuks, oli siin üldse suur tõus eesti keele ja soome-ugri keelte uurimises. Oli veel rida teisigi õppejõude, kes uurisid eestlaste minevikku ning eesti keelt ja rahvaluulet. Professorid C. Greevingk, P. Viskovatov ja R. Hausmann jälgisid eestlaste muinasaega ning avaldasid selle kohta põhjapanevaid teoseid. P. Viskovatov on kirjutanud tähelepandavaid töid ka eestlaste etnograafiast. 1864. aastal loodi Tartu ülikoolis germaani ja võrdleva keeleteaduse professor, mille täitjaks tuli 1865. aastal välismaalane Leo Meyer. L. Meyer püsis sellel pro-

fessuuril 1898. aastani. Ta oli avarama teadusliku vaatepiiriga kui balti-sakslased ja selle tõttu hakkas ta varsti pärast Tartu siirdumist tegelema ka eestiaineliste probleemidega. Aastail 1869—1899 oli ta liiatigi Opetatud Eesti Seltsi esimees. Selle seltsi raamides ongi ta esinenud eestlaste uurijana ja uurimisele õhutajana. Opetatud Eesti Seltsi koosolekuil on ta kõnelnud eestlaste vanimast ajaloost, muinasusundist, vanadest allikatest, kus mainitakse eestlasi, eesti keele mälestusmärkidest, murretest ja nende uurimise vajadusest, eri soome-ugri keeltest, eesti kirjanduse arenemisest, eesti keele eri küsimustest, soome-ugri rahvastest, soome kirjakeele kujunemisest, mordva keelest jne. Tema ettekanded on ka ilmunud kas Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamatuis või Tartu saksa ajalehes.¹ L. Meyeri teeneks võib lugeda veel seda, et ta juhtis oma õpilasi eesti ja soome-ugri keelte uurimisele. Tema õpilastest on tähtsamad olnud eestlane Nikolai Anderson, pärsine Kaasani ülikooli professor, kellelt 1879. aastal ilmus Opetatud Eesti Seltsi Toimetuste sarjas Tartu Ülikoolis kaitstud väitekirj „Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen”.² Selles väitekirjas on tõstatatud soome-ugri ja indo-euroopa keelte suhete probleem, mis tänini on nõukogudegi keeleteaduses üheks aktuaalseks probleemiks. Eesti keelega on tegelnud ka L. Meyeri õpilane W. Schlüter, Tartu ülikooli germanist ja bibliotekaar.³

1883. aastal tuli Tartu ülikooli slaavi võrdleva keeleteaduse professoriks suur õpetlane Jan Baudouin de Courtenay, kes jäi Tartusse 1893. aastani. Baudouin de Courtenay võttis elavalt osa Eesti Kirjameeste Seltsi ja Opetatud Eesti Seltsi tegevusest. Ta nõudis korduvalt eesti ja läti keele lektoraadi olukorra parandamist.⁴ Baudouin de Courtenay ei ole ise kuigi palju eesti ega soome-ugri keelte kohta kirjutanud, kuid tema tegevus on siiski olnud positiivsem kui L. Meyeri oma. L. Meyer uuris eesti keelt ja ajalugu peamiselt ikkagi selles raamistikus, mis oli vajalik sakslaste seisukohalt, Baudouin de Courtenay nõudis aga eesti ja läti keelele täielikku eluõigust Tartu ülikoolis. Oma õpilasi on ta juhtinud otseselt eesti keele uurimisele. Muide on tema õpilane, pärsine tuntud indo-euroopa võrdleva keeleteaduse esindaja A. Aleksandrov üks esimesi, kes on uurinud eesti keele häälikute „füsioloogiat”, s. o. eesti keele foneetilist omapära, ja seda juba 1885. aastal.

1886. aasta sügissemestrist alates oli eesti keele lektoraat vakantne 1889. aasta kevadsemestri lõpuni. Siis valiti L. Meyeri soovitusel lektorikohale Karl August Hermann.⁵ Ka Hermann oli Leipzigi ülikoolis saanud keeleteaduse doktori kraadi. Tema

¹ Г. В. Левицкий, Биографический словарь II, lk. 563 jj-d ja Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamatud 1876—1899.

² Opetatud Eesti Seltsi Toimetused IX.

³ Г. В. Левицкий, Биографический словарь II, lk. 583 jj.

⁴ Samas, lk. 487.

⁵ K. A. Hermann'i tegevuse kohta Tartu Ülikoolis vt. ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Fond 402, nimistu 3, säilitusühik nr. 424.

väitekiri „Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache mit vergleichenden Hinweisen auf das Suomi” (1880) ei ole aga kaugeltki sellise väärtusega nagu oli Veske oma. Oma keeleast studiumi oli Hermann alustanud Tartus, kuigi ta õppis siin ametlikult usuteaduskonnas. Nagu ülal juba on mainitud, kuulus ta muide M. Veske juures soome-eesti-liivi võrdlevat grammatikat, soome keelt jne. Usuteaduskonna raamides õppis ta ladina, kreeka ja heebrea keelt. 1878. aastal siirdus Hermann Leipzigsisse ja andus seal täiesti keeleteadusele. Lektoriks olles ei piirdunud Hermannigi üksnes eesti grammatika seletamisega, vaid ta püüdis haarata ulatuslikumaltki soome-ugri keeli. Eri semestritel on ta pidanud loenguid soome keele kohta. Siis on ta võrrelnud ungari grammatikat teiste soome-ugri keelte grammatikatega, eesti ja soome keelt mordva ja mari keelega, eesti ja soome keelt omavahel jne. 1908. aastal on ta lugenud eesti keele ajalugu. Hermannigi huvialade piirkond on aga olnud veelgi laialdasem, ulatudes väljapoole soome-ugri keelkonda. Juba 1890. aasta kevadsemestril on ta lugenud mandžu keele grammatikat ning võrrelnud seda tunguusi (evengi) keele ja „teiste ugri-altai keelte” grammatikatega. Järgmisel semestril käsitles ta juba hiina keelt. 1892. aastal on tal loenguid türgi keele kohta. Samal aastal on ta mandžu keelt võrrelnud evengi, türgi, ungari, soome ja eesti keelega. Hermannigi võimed ei küündinud aga huvide teostamiseni ja selle tõttu on ta oma keelekõrvutamistes läinud ebakeeleteaduse libedale teele. Mõningate juhuslike sarnasuste põhjal on ta oletanud, nagu oleksid hiina ja jaapani keelest alates mongoli, türgi-tatari, tunguusi-mandžu ja soome-ugri keeled omavahel mingi suur keelkond. Ta on isegi üritanud vana väljasurnud sumeri keelt eesti keelega ühendada. Hermann oli kujunenud kirjameheks, kes seisis õpetlase ja diletandi vahepeal. Tema üsna ulatuslik keeleteaduslik looming on samuti kahepaikne. Väärtuslike tööde kõrval on ta avaldanud rea töid, millel on täiesti ebateaduslik iseloom. K. A. Hermannigi kõige tähelepandavamad keeleast teosed on „Eesti keele grammatika” (1884) ja „Eesti keele lauseõpetus” (1896). Need teosed olid kõigepealt sellepärast suure tähtsusega omal ajal, et siin toodi eesti keele morfoloogia ja süntaks esile eesti keeles. Seni olid eesti keele grammatikakäsitlused olnud peale M. Veske oma saksa keeles. Hermannigi grammatikad said emakeelsete seletuste tõttu õige populaarseteks ja aitasid rahvahulkades levida arusaamisel grammatikateadusest ning mõjusid tunduvalt kaasa eesti kirjakeele normide fikseerimisele. Grammatikate keeleastaloolisi küsimusi käsitlevas osas on aga ohtrasti ebatäpsusi ja küündimatusi. Oma aja kohta tähelepandavad on veel Hermannigi „Täieline Eesti-Vene sõnaraamat” (1889) ja „Eesti kirjanduse ajalugu” (1897). Pooleli jäänud „Eesti üldises teaduse raamatus” (1900) ja muudestki tööst on ta esitanud uut eesti terminoloogiat, millest mõnigi oskussõna on jäänud püsima eesti kirjakeelde. Hermannigi positiivsetest üritustest võib veel esile tõsta

kirjutisi Puškini ja Gogoli mõjust eesti kirjandusele.¹ Hermannil saksa keeles avaldatud looming, mis on ilmunud peamiselt Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatutes alates 1881. aastast kuni 1897. aastani, on üldiselt ebateaduslikku laadi.² Võrreldes türgi keelt eesti keelega on ta läinud isegi nõnda kaugele, et on oletanud, nagu oleks türgi keel eesti keelele lähemal kui mordva keel. Siis on ta kirjutanud veel hiina ja sumeri keele sugulusest eesti keelega jne. Eriti omal ajal Mesopotaamias kõneldud sumeri keele ja eesti keele võrdlemisega on Hermann saanud otseselt ebakeeleteaduse levitajaks suure üldsuse hulgas. 1886. aastal ilmus eesti keeles tema „Sumeri-akkadlased”, millest on avaldatud ka järeltrükke. Selles teoses propageeritakse mitmesuguste ebateaduslike võtete varal ideed, nagu oleksid eestlastel olnud „suured esivanemad” kauges minevikus. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatuis avaldatud kirjutised, mis käsitlevad üksnes eesti keelt, on Hermannil väärtuslikumad.

K. A. Hermannil positiivsest tegevusest Tartu Ülikooli eesti keele lektorina tuleb mainida veel tema võitlust eesti keele õiguste ja soome-ugri keelte kateedri loomise eest. 1898. aastal on ta dekaanile saatnud kirja, milles ta teeb ettepaneku, et tema loengud eesti keele kohta toimugu ka eesti keeles. Dekaan arvas, et osa loenguid, nimelt eesti kirjanduse kohta, võikski toimuda eesti keeles. Eesti keelesse ei tohiks aga suhtuda nagu õppekeelsesse, vaid üksnes nagu õpetamisvahendisse. Samas avaldises on Hermann soovinud, et peale teoloogide nõutaks eesti keelt ka arstidelt ja juristidelt. Dekaan leidis, et see nõue pole millegagi põhjendatud. Dekaan pooldas aga siiski Hermannil kolmandat soovi, et usuteaduskonnas praktilise teoloogia professoris oleks õpetus eesti ja läti keeles saksa keele asemel. Hermann põhjendas oma avaldust eesti keele suhtes sellega, et mainitud aladel on eesti keele oskus välditamatu. Ta kaebas ühtlasi õpilaste puuduse üle. Dekaan leidis, et viimane kaebus polevat põhjendatud, sest statistika järgi olevat Hermannil a. 1890—1893 olnud keskmiselt 22 kuulajat aastas ja a. 1894—1897 keskmiselt 17 kuulajat. Kuidas statistika igakord ei vasta tõsioludele, seda kinnitab fakt, et tolleaegne eesti üliõpilaste organisatsioon Eesti Üliõpilaste Selts on korduvalt võtnud vastu otsuseid lektor Hermannil loengutel käimise kohta. Et auditoorium ei oleks jäänud tühjaks, olid „rebased” kohustatud kaks tundi nädalas Hermannil loenguil olema. Puudujaid oli „vanamees” kohustatud karistama.

Mainitud avalduses esitas Hermann peanõudena, et loodaks soome-ugri keelte kateeder, kus õpetus toimuks ühtlasi eesti keeles. Dekaan oma kirjas rektorile leidis, et soome-ugri keelte kateeder oleks kõigiti vajaline, nagu oleks vajaline ka leedu-läti keelte

¹ Пушкин в эстской литературе (Ученые записки Юрьевского университета V, lk. 144 jj-d, 1899), Гоголь в эстской литературе (Ученые записки Юрьевского университета V, lk. 120 jj-d, 1904).

² Г. В. Левицкий, Биографический словарь II, lk. 635 jj.

kateeder. Õpetus soome-ugri keelte kateedris ei peaks siiski olema eesti keeles, sest kateedri õpetegevus peaks olema kättesaadav ka neile üliõpilastele, kes ei valda eesti keelt. Hermanni ja teaduskonna dekaani ühine ettepanek jäi aga teostamata veel mõneks ajaks. See ei jõudnud rektoraadist kaugemale. Ei ole vastavate protokollide põhjal näha, et seda oleks arutatud ülikooli valitsuses või nõukogus. Kuivõrd raske oli tollal eesti keele õiguste eest välja astuda, osutab muide Hermanni vahejuhtumine eesti keele õpetamisega „Vanemuise” seltsis. Hermann oli 1899. aastal pidanud selles seltsis rea loenguid eesti keele kohta. Riia õpperingkonna kuraator päris varsti Tartu ülikooli rektorilt aru, miks Hermann on neid loenguid pidanud. Hermanni vastusest on näha, et tal oli loengute pidamiseks ametlik luba, kuid siiski pidi ta oma ürituse katkestama.

K. A. Hermann on olnud tegev ka ilukirjanduses ja muusika alal, niihästi heliloojana kui ka eriti just muusika propageerijana. Ajalehetoimetajana on ta elavalt osa võtnud poliitilisest elust. Nagu teaduslikus tegevuses, nõnda on ta poliitikaski olnud väga kõikuv.

K. A. Hermann suri 1908. aasta lõpus. Tema järglaseks sai Jaan Jõgever, kes astus ametisse 1909. aasta sügissemestril.¹ Tartu ülikoolis oli ta ametis oma surmani 1924. aasta lõpus. Jõgever oli Tartu ülikooli kasvandik. Siin oli ta õppinud vene keelt ja kirjandust. Oma õpetajaiks on ta nimetanud kõigepealt J. Baudouin de Courtenay'd ja P. Viskovatovit. Seega oli ta saanud hea filoloogilise koolituse. Tema 1887. aastal esitatud käsi- kirjalise kandidaaditöö „Славянский животный эпос в сравнении с финским” kohta andis P. Viskovatov kõigiti pooldava hinnangu. Pärast M. Veske lahkumist Kaasani kandideeris Jõgever juba 1888. aastal vakantsele lektorikohale, kuid teaduskonnas ei läinud tema kandidatuur tol korral läbi. Pärast Hermanni surma teiskordselt kandideerides valiti teiste kandidaatide hulgast aga just Jõgever. Vahepeal oli Jõgever osutanud õige elavat uurimistegevust eesti keele ja kirjanduse alal. Peamiselt Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatus oli ta avaldanud rea töid eesti grammatika küsimuste, soome-ugri rahvaste suguluse, soome keele, eesti vana kirjakeele jne. kohta, tutvustanud üldkeeleteaduse põhimõtteid ning avaldanud 1904. aastal „Eesti keele õpetuse koolidele ja iseõppijatele”, milles autor deklinatsioonide ja konjugatsioonide määritlusel lähtus keeleajaloolisest põhimõttest. Aastail 1886—1890 oli ta M. Veske asutatud ajakirja „Oma Maa” toimetajaks, kus talt endaltki on ilmunud mitmeid töid. 1906. aastal asutas Jõgever ajakirja „Eesti Kirjandus”, mis hiljemini sai Eesti Kirjanduse Seltsi häälekandjaks. Selleski ajakirjas on Jõgeverilt ilmunud terve rida kirjutisi eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule kohta.

¹ J. Jõgeveri kohta olevaid arhiivandmeid on ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarchiivis, Fond 402, nimistu 2, säilitusühik 10947, ja nimistu 3, säilitusühik 614 ning Fond 2100, nimistu 2, säilitusühik 246.

Enne lektoriks valimist oli Jõgever olnud õpetajaks, rahva-
koolide inspektoriks ja tsensoriks. Tartu ülikoolis oli ta lektori-
kohal saksa okupatsioonini 1918. aastal. Selle aja jooksul on ta,
loengute kavade järgi otsustades, pidanud korduvalt aastast aas-
tasse loenguid üksnes eesti keele ja kirjanduse kohta. Oma auto-
biograafias mainib ta aga, et ta on lektoriloengutel käsitlenud ka
soome-ugri keeleteadust üldse. Jõgever oli tüüpiline kabinetiopet-
lane, kes kogus kokku, kopeeris ja süstematiseeris teiste poolt
hangitud ainetikku, ilma et ta ise oleks kuigi palju olnud otsesel
välistööl rahvakeelest andmeid kogumas. Tema lektoriaegsest
eesti keele alal ette võetud teaduslikust tööst kõnelevad paremini
tollal avaldatud uurimused ja kirjutised, mis on ilmunud kas aja-
kirjas „Eesti Kirjandus”¹ või ka iseseisvate raamatutena, nagu
„Lühike Eesti keele õpetus koolidele” (1907) ja „Käänamise ja
pööramise tabelid Eesti kirjakeeles” (1913). Ehk küll tsaari-Vene-
maa rahvuste ja rahvuskeelte rõhumispoliitika kehtides Jõgever ei
saanud oma eesti keele alast tegevust ülikoolis avardada, andis
ülikooli lektorikoht talle siiski majanduslikult võimalusi eesti
keele-põllul töötamiseks.

J. Jõgeveri lektoriks olles oli eesti keelel ülikoolis siiski üks
edusamm, nimelt läks korda 1916. aasta lõpus luua praktilise usu-
teaduse professori juurde eesti- ja lätikeeled harud. Tsaarivalit-
suse lõpuni ei niikunud aga edasi eesti keele professori loomine.

Pärast veebruarirevolutsiooni esitati küll eesti kodanlike ring-
kondade ja organisatsioonide poolt nõue, et Tartu ülikooli asuta-
taks „Soome-ugri jaoskond” kuue õppetooliga ajaloo-keeleteadus-
konna raamides.² Ülikooli professorkonna tagurliku osa vastu-
seismisel ei leidnud asjaomased ettepanekud siiski toetust ja vas-
tav osakond jäi loomata.

1917. aasta augustis oli Tallinnas VSĐT(b)P Põhja-Baltikumi
organisatsioonide II konverents. Konverents tunnustas kõiki Partei
IV kongressi otsuseid rahvusküsimuse alal ning rõhutas, et eesti
rahvale võib täielikku vabadust tuua üksnes kodanluse kukutamine
ja proletariaadi revolutsiooni võit, mis annab igale rahvale võima-
luse oma saatust otsustada.

Oktoobrirevolutsiooni võiduga kehtestati Venemaal proletari-
aadi diktatuur. Nüüd võidi hakata teostama ka Lenini ja Stalini
rahvuspoliitikat, mille järgi igale rahvusele ja rahvale on tagatud
omakeelne haridus algkoolist kõrgema koolini. Lenini ja Stalini
poolt kirjutatud „Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioonis” kuulutas

¹ „Eesti Kirjanduses” on ilmunud „Läti Hendriku eesti keel” (1913),
„Vanemad Eesti keele kirjutatud hallikad ja Liber Censur Daniae”
(1913), „Õigekeelsus ja õigekiri” (1913); „Materjalid Eesti kirjakeele ajaloo
jaoks” (1914), „Ainsuse osastav praeguses Eesti keeles” (1914), „Dr. M. Veske
kui keeleteadlane” (1915), „Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani khk.
keelemurdes” (1909) jne.

² Докладная записка об основании уральского отделения при Историко-
филологическом факультете Императорского Юрьевского Университета. ENSV
Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Fond 402, nimistu 4, aasta 1917, säilitusühik nr. 1525.

Nõukogude valitsus välja kõigile Venemaa rahvastele täieliku üheõigusluse. Eesti asutistes tuli esmakordselt tarvitusele eesti keel ametliku keelena. Emakeelne kool, mis Nõukogude valitsuse poolt sisse seati, oli kõige tähtsamaks teguriks hariduse kättesaadavaks tegemisel töötava rahva lastele. „Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni” alusel asus eesti töörahvas bolševike juhtimisel oma rahvusriigi — Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi loomisele ja organiseerimisele. Eesti bolševikud töötasidki välja Eesti Nõukogude Vabariigi (Eesti Tööraha Kommuuni) konstitutsiooni projekti. Oktoobrirevolutsiooni kaudu saavutas eesti rahvas vabanemise ekspluateerimisest ja rahvuslikust rõhumisest.

Lenin ja Stalin võitlesid Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni esimestest päevadest alates selle eest, et Venemaa astuks välja imperialistlikust sõjast. Rahudekreet ilmus nõukogude võimu esimese dekreedina. Keskkomitee direktiive rikuti Trotski reetliku tegevuse kaudu, mille tagajärjel Nõukogude Eesti ala sattus saksa okupatsioonivägede valdusesse. Koolides ja asutistes võeti tarvitusele saksa keel. Ametiasutiste poolt välja antud eestikeelsed kuulutused olid sageli kadakažargoonis ning kirjutatud vanas ortograafias. Tartu ülikool muudeti saksakeelseks „Landesuniversität'iks”. Et eesti keele kohta olevaid lektoriloenguidki tohiti pidada üksnes saksa keeles, siis loobus J. Jõgever edasitöötamisest ja ülikool jäi täiesti ilma eesti keelela. Olgu mainitud, et eesti, vene ja läti üliõpilased panid saksa „universiteedi” boikoti alla, nõnda et kogu okupatsiooni ajal ei olnud üliõpilasigi, kes oleksid eesti keelt harrastanud. 1918. aasta 9. novembril puhkes Saksamaal revolutsioon ja Saksamaa oli sunnitud kapituleeruma. Et ära hoida võimu üleminekut eesti töörahva kätte, anti Eestis saksa okupantide poolt võim üle kodanlusele. Ülikooli ametlik üleandmine toimus 23. novembril 1918, kuid kavatsatud eestikeelne ülikool tööle ei asunud. 21. detsembril vabastas nõukogude võim taas Tartu ja üheks esimeseks ülesandeks oli just ülikooli taastamine. On säilinud hariduse rahvakomissari korraldusel koostatud „üleüldiste määruste kava”, milles on öeldud, et teaduskondades ja instituutides on töö ja asjaajamise keeleks kõigepealt eesti keel.¹ Kavas olid keeleteaduse osakonnas ette nähtud professorid eesti keele, soome-ugri keelte, slaavi keelte, germaani keelte ja võrdleva keeleteaduse alal. Ka ülikooli toimetusi otsustati avaldada eesti keeles. Hariduse rahvakomissari korraldusel hakati otsekohe läbi rääkima vastavate spetsialistidega, kes oleksid võinud tulla küsimusse eesti keele ja soome-ugri keelte õppejõududena, muuseas kõigepealt just J. V. Veskiga, pärastise eesti keele professoriga, kes sai eesti keele lektoriks jaanuaris 1919. Seega nõukogude võim astus esimesena reaalseid samme eesti keele ja soome-ugri keelte õppetoolide loomiseks Tartu ülikoolis ning nende täitmiseks.

¹ ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Fond 2100, nimistu 2, säilitusühik 1055, leht 34 jj.

Anglo-ameerika interventsiooni abil kehtestati Eestis kodanlik diktatuur ja Tartu ülikooli nõukogude ülikooliks kujundamine tuli edasi lükata.

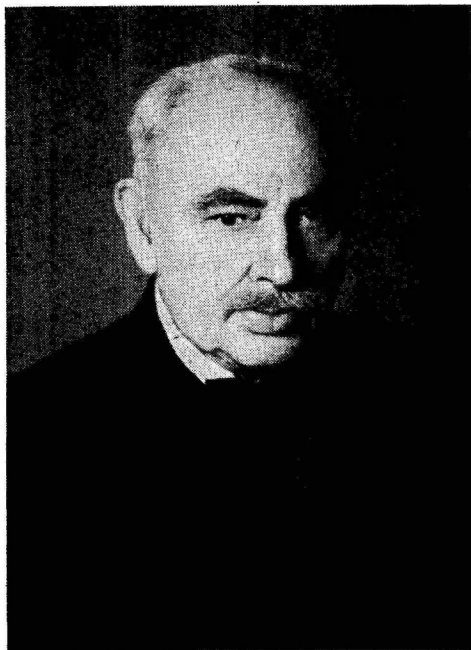
Kui 1919. aasta sügissemestril hakkas töötama kodanlik Tartu ülikool, avati selles eesti keele, läänemere-soome keelte ja uraali keelte professuurid. Eesti keele professoriks sai endine lektor J. Jõgever, kes töötas edasi enam-vähem endises suunas, pidades loenguid peamiselt kaasaegse eesti keele kohta. Jõgeveri võimed ei küündinud ulatuslikumaks teaduslikuks või pedagoogiliseks tööks. Tema professoriks oleku ajal avaldatud tööd, nagu „Eesti keele häälkute ajalugu”, on kompilatsioonid teiste autorite järgi, milledes on pealegi ohtrasti ebatäpsusi.

Teised õppetoolid täideti soomlastega või Soomes õppinud eestlastega. Nende kaudu toodi Tartu ülikooli soome-ugri võrdleva keeleteaduse „soome koolkond”. „Soome koolkonna” positiivseks küljeks on see, et õpiti jälgima sugulaskeelte arenemist ajalooliselt, õhutati uurima elavaid keeli ja murdeid ning suhteid naaberkeeltega. Koolkonnal oli aga ka suuri ebakohti, mis meiegi ülikoolis võtsid maad. Nimelt usuti täiesti ühtlase soome-ugri keele olemasolu, seoti keelesugulusega ka rassiline kaheldamatu ühtekuuluvus ja nn. soome-ugri algkultuur. Nagu noogrammatikud sageli, nõnda ka see „soome koolkond” vaatles keele arenemist üksnes foneetilisest küljest ega saanud aru, et keel on foneetika, grammatika ja sõnavara terviklik süsteem. Tänapäeva keele uurimist peeti kõrvaliseks asjaks, mille tõttu tolelaegsed professorid läksid enam-vähem üleolevalt mööda eesti rahvuskeele korraldamisest. Eesti rahvuskeele normeerimine oli aga tollal kõige olulisemaks küsimuseks eesti keeleelus. Eesti keele tähtsaimaks korraldajaks kujunes ülikooli eesti keele lektor ning pärastine professor Johannes Voldemar Veski.¹

J. V. Veski sai eesti keele lektoriks nõukogude ülikoolis 1919. a. jaanuaris. Enne seda oli tal selja taga pikaajaline töö eesti keele alal. Ta oli olnud eesti keele õpetaja, ajalehe- ja ajakirjatoimetaja, Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslik sekretär, keeleline korrektor jne. Tema teened on suurimad eesti kirjakeele fikseerimisel ehk nn. keelekorraldamisel, mille juhtivaks jõuks ta on olnud pika aja jooksul. Veski seisukohad kirjakeele ühtlustamisel said mõõduandvaks juba Tapa keelekongressil 1908. aastal. Normeeritud rahvuskeele alused „Eesti kirjakeele reeglid” avaldas Veski 1912. a., millega tegelikult kaotati olulised vasturääkivused eri kirjanike või keeleteaduste ja eri maa-alade kirjakeele ortograafia, morfoloogia jne. traditsioonide vahel. Ülikoolis lektoriks olles on Veski toimetanud trükki suure „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” (1925—1933) ja suure arvu väga mitmesuguseid oskussõnastikke. Valdav osa eesti teaduslikust terminoloogiast on Veski loodud. Sõnavara soetamisel ja keele grammatilise struktuuri fikseerimi-

¹ ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Fond 2100, nimistu 2, säilitusühik 1391a.

sel on Veski lähtunud rahva keele-uususest. Seega on ta olnud täielikuks vastandiks nn. keeleuendajatele, kes üritasid luua peenutsevale ülakihile rahvavõõrast žargooni, millel üldises eesti keeles ei olnud alust ja mis selle tõttu oli juba ette määratud ebaõnnestumisele. Oma süstemaatilise tööga ja rahvakeele rikkuste ärakasutamise viis Veski eesti rahvuskeele lõpliku kujundamise õigele teele. Temaga on läinud kaasa eesti progressiivsed kirjanikud, teadlased ja ka suured rahvahulgad. Ülikooli raamides on

J. V. Veski.

Veski olnud aastate jooksul tulevaste emakeele õpetajate ettevalmistajaks kaasaegse eesti keele alal ning aidanud sellega kasvavas noorsoos eesti rahvuskeele normidel seda kiiremini levida ning üldiseks saada. Õige suur on nende keelealaste spetsiaalkirjutiste arv, mis Veski sulest on ilmunud ülikoolitöö kõrval. Ka ülikooli juurde asutatud Akadeemilises Emakeele Seltsis on Veski olnud juhtival kohal paljude aastate jooksul. Kodanlik Tartu ülikool ei hinnanud J. V. Veski suuri teeneid eesti kirjakeele korraldamise alal. 1938. aastal arvati ta pensionile, ehkki ta oli veel täiesti töövõimeline. Edasi võis Veski loenguid pidada ainult õppeülesande korras. Kui Tartu ülikool muutus nõukogude ülikooliks, sai Veski taas määraliseks õppejõuks eesti keele kateedrisse, et jätkata oma pedagoogilist ja teaduslikku tööd.

Eesti keele uurimise keskuseks kujunes 1920. aastal Tartu ülikooli juurde asutatud Akadeemiline Emakeele Selts. See selts on kõigepealt organiseerinud eesti murrete igakülgset uurimist. Aastate jooksul on peamiselt pärastise eesti keele dotsendi A. Kase juhtimisel Akadeemilise Emakeele Seltsi varasalvedesse talletatud õige suures koguses ülevaateid murrete sõnavarast, häälikulistest omapärasustest, grammatilisest struktuurist, kohanimedest jne. Väärtuslikud on eri murdeist kirja pandud tekstikogud, mis valgustavad asjaomast keelekuju igakülgset. Enamik murdeaineste kogujaid olid ülikooli õppejõud ja üliõpilased. Nende kõrval töötasid ka mõned ülikooli lõpetanud tööjõud ja korrespondendid murdekõnelejate eneste hulgast. Kodanlikul perioodil kogutud ainekogud olid tugevasti puudulik selle tõttu, et selle kogumist ei organiseeritud süstemaatiliselt ja et kogumistöö haaras üksnes üksikuid keeleanalüüse, mitte aga keelt tervikuna. Täiesti kõrvaliseks küsimuseks oli jäänud keele ja keelt kõneleva kollektiivi tihe seos ning murrete kiire muutumise protsessi jälgimine. Pärast nõukogude võimu kehtestamist hakkas selts uutele keeleteaduse nõuetele vastavatel uurimismeetoditel keeleanalüüsi igakülgset koguma. Samuti avardusid nüüd võimalused hakata murdekogusid väljaandmiseks korraldama. Kui 1947. aastal Akadeemiline Emakeele Selts siirdus ülikooli juurest ENSV Teaduste Akadeemia juurde, olid ta kogud järgmised: 810 860 sedelit murdesõnavara, 93 600 sedelit kohanimedest, 8700 lehekülge häälikulisi ja morfoloogilisi ülevaateid murdeist, 17 203 lehekülge murdetekste ja 49 kahe poolega grammofoniplaati murdekõnega. Peale selle oli 45 000 sedelit vādja ja 29 500 sedelit isuri sõnavara. Mitmesugust murdeainestikku oli kogunenud ka seoses otsese õppetööga.

Kodanliku Tartu ülikooli eesti keele ja soome-ugri keelte õppekavad olid ühekülgsed ning üldkeeleteaduse seisukohalt iganenud. Peamine rõhk keelte käsitlemisel oli suunatud nn. häälikuloole. Jälgiti üksikasjades, kuidas asjaomase keele foneetiline arenemine oli toimunud „algkeelest” meie päevini. Väga vähe tähelepanu pöörati morfoloogia arenemisele, ent süntaks jäeti käsitlemisest peaaegu üldse välja. Ülikooli lõpetanu oli koormatud väga keeruliste häälikuloolistega probleemidega, kuid tal ei olnud terviklikku ülevaadet ühestki soome-ugri keelest tervikuna, samuti muidugi mitte ka eesti keelest. Et alahinnati kaasaegset keelt, siis jäi eesti keele õpetajate ettevalmistamine õige pinnapealseks. Keeleliste arusaamade õiget mõistmist takistas suuresti ka see asjaolu, et õppekavades oli väga vähe tähelepanu pööratud keeleteaduse üldalustele. Aastate jooksul ei loetud üldse mingisugust üldkeeleteaduse kursust ja kui seda loetigi, siis vastavalt õppejõu isiklikele huvidele käsitleti üksnes neid vaateid, millede pooldaja oli asjaomane õppejõud, s. o. kas A. Schleicheri, F. de Saussure'i, O. Jesperseni või mõne teise keeleteaduse vaateid, ilma et oleks toodud ülevaadet keeleteaduse üldisest arenemisest. Puudusid eesti keele õpetamise meetoodika spetsiaalsed loengud. Meetoodikaloengute ülesannet täi-

tis nn. didaktilis-metoodiline seminar, kus suudeti vaid osaliselt tuua esile kõiki neid seiku, mis on vajalised tulevase keeleõpetaja ettevalmistamiseks. Pedagoogiline praktika seisnes üksnes teatud arvu tundide kuulamises ja mõningate harjutuste sooritamises.

Kui 1940. aastal Tartu ülikool kujundati nõukogude kõrgemaks õppeasutuseks, hakkasid töötama 1919. aastal asutatud eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder. Alguses töötasid kateedrid edasi enam-vähem endiste kodanliku ülikooli kavade järgi, sest otsekohe ei jõutud ega osatud valmistada nõukogude oludele vastavaid õppeplaane ja programme. Kateedrite õppe- ja teadusliku tegevuse korraldamiseks saadi suurt abi Leningradi Riiklikult Ülikoolilt. Mainitud ülikooli soome-ugri keelte professor D. Bubrich konsulteeris kirjateel õppeplaanide ja programmide koostamisel ning andis igakülgeid näpunäiteid töö organiseerimiseks Leningradis selleks eraldi peetud nõupidamisel. Järk-järgult asuti uutele alustele. Töö reorganiseerimist võimaldasid kiirendada avarad majanduslikud võimalused niihästi õppetöö kui ka teadusliku uurimistöö osas. Oli ette nähtud ulatuslikke uurimisretki Kihnu saarele ja vadjalaste juurde. Kateedrite veelgi kiiremat siirdumist täiel määral nõukogude keeleteaduse alustele takistas mõnel määral N. Marri õpetuse propaganda. Kateedri neil õppejõududel ja üliõpilastel, kel oli siiras soov süveneda nõukogude keeleteaduse suurtesse saavutustesse, tekkis vastuolu üldkeeleteaduse õpetajaga, kes propageeris marrismi nõukogude keeleteaduse pähe.

Soome-ugri keelte ja eesti keele kateedri juurde loodi Eesti ja Sugukeelte Arhiiv. Arhiivi olid koondatud Akadeemilise Ema-keele Seltsi ja ülikooli enese rikkalikud ainekogud eesti, liivi, vadja ja isuri keele alalt. Arhiivi töötajateks oli kinnitatud mitu teaduslikku kaastöötajat ja laboranti.

Kogu kiires tempos edenevale reorganiseerimistööle tuli järsk katkestus saksa fašistide reetliku kallaletungi tõttu 1941. aasta suvel. Okupatsiooni ajal katkes õppetöö, laostusid kateedrid ja hävis õige tunduv osa kateedritele kuulunud varasid. Eesti keelt hakati süstemaatiliselt maha suruma. Isegi eesti keele nimetuse asemele tuli ametlikult tarvitusele „maakeel” (Landessprache), nagu vanasti feodalismi ajal. Ülikoolis määrati ametnike töötasu selle järgi, milline oli nende saksa keele oskuse tase.

Kui 1944. aasta augustis vabastati Tartu, olid eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder väga raskes olukorras. Et ei saadud kateedreid komplekteerida vajaliste õppejõududega otsekohe, siis liitusid mõlemad kateedrid ühiseks eesti ja soome-ugri keelte kateedriks. Ka Eesti ja Soome-ugri Keelte Arhiiv hakkas oma personaliga jälle selle ühise kateedri juures edasi töötama. Siia toodi ka foneetikalaboratoorium, mis seni oli olnud seoses ülikooli psühholoogialaboratooriumiga. Foneetikalaboratoorium oli okupatsiooniajal samuti tugevasti kannatanud. Osa aparatuurist oli lõhutatud ja osa anastatud okupantide poolt.

1946. aasta sügissemestrist alates eraldati teineteisest eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder. Foneetikalaboratoorium jäi soome-ugri keelte kateedri juurde. Eesti ja Soome-ugri Keelte Arhiiv likvideeris aga 1947. aastal. Suur osa arhiivi varasid anti üle ENSV Teaduste Akadeemia Keele- ja Kirjandusinstituudile. Sinna siirdusid ka arhiivi töötajad. Järelejäänud ainekogudest ja raamatukogust loodi eesti keele kateedri juurde Eesti Keele Kabinet.

Kateedrite töö organiseerimiseks on olnud vajaline õppeplaanide ja -programmide koostamine kohapeal, sest ei olnud olemas üleliidulisi plaane ega programme ei eesti keele ega soome-ugri keelte kohta. Õppeplaanide ja -programmide kujunemises võib nentida kolme põhilist etappi. Aastail 1944—1948 olid programmid veel mõnel määral noogrammatikute vaadete järgi, järgnevail aastail 1948—1950 oli esile tõstetud Marri „uus õpetus keelest”. Alates 1950. aasta sügissemestrist on õppetöö saanud õiged alused keealase diskussiooni ja J. V. Stalini tööde ilmunise järel. Kateedrite õpetegevus on toimunud eesti filoloogia üldistes raamides. Alates 1947. aasta sügisest on eesti filoloogial neli eriharu: eesti keel, eesti kirjandus, rahvaluule ja soome-ugri keeled. Alade järgi hargnemine algab kolmandast kursusest.

Baaside loomiseks on eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder alates 1947. aastast korraldanud uurimisretki eesti keele eri murdealadele ning vadjalaste, liivlaste ja Valdai karjalaste, vepslaste, marilaste, mordvalaste ja ungarlaste juurde. Uurimisretked on olnud seoses kas üliõpilaste menetluspraktikaga või dialektoloogiliste eriülesannetega. Retkede tulemusena on kateedrite juurde sünenenud üsna tähelepanäv kogu mitmesugust keelelist ainekku, mida on võimalik kasutada õppe- ja teaduslikuks uurimistööks. Soome-ugri keelte kateedri arhiivi on näiteks kogutud 1788 lk. liivi, 1646 lk. karjala, 400 lk. vepsa, 138 lk. vadja, 146 lk. mari ja üle 200 lk. ersa-mordva murdenäiteid, mis kajastavad igakülgset asjaomast elavat keelt. Peale selle on kogudes ohtrasti kirjapanekuid mainitud keelte morfoloogia, süntaksi ja sõnavara alalt. Liivi, vadja, mari, komi-sürja ja ungari keele kohta on hangitud ka väärtuslikku katselifoneetilist ainekku. Ekspeditsioonidel kogutud andmete põhjal on koostatud mitmeid suuremaid ülevaateid liivi, karjala, vadja, mari, ersa-mordva, komi-permi ja ungari keele eriküsimuste kohta. Eesti keele kateedri arhiivi on kogutud rikkalikku ainekku eesti keele eri murretest.

Alates 1947. aastast on eesti keele kateedri juhatajaks filoloogiateaduste kandidaat professor J. V. Veski. Samas kateedris töötavad peale juhataja dotsent A. Kask ja vanemõpetajad K. Aben, G. Laugaste ja A. Kiindok. Soome-ugri keelte kateedri juhatajaks on samast ajast alates filoloogiateaduste doktor professor P. Ariste. Teisteks kateedri liikmeteks on vanemõpetajad P. Palmeos ja E. Vääri (alates 1953). Kateedrite õppetöö esimeseks peamiseks ülesandeks on olnud marksistliku keeleõpetuse aluste süvendamine

õppetöös ning eesti ja soome-ugri keelte uurimises. Ühtlasi on noorsugu kasvatatud ideelis-poliitiliselt nõukogude teadusele ja koolile kõlblikeks kodanikeks. Teiseks tähtsaks ülesandeks on olnud eesti kirjakeele ajaloo ning tänapäeva keele normide teaduslik uurimine ning juurutamine üliõpilastesse, et neist ette valmistada häid erialateadlasi ning eesti keele pedagooge. Soome-ugri keelte kateeder on ühtlasi ette valmistanud spetsialiste soome-ugri keelte erialale.

Et Tartu Riiklik Ülikool kujuneks tõeliselt eesti keele ja soome-ugri teaduste keskuseks, selleks on olnud kibe vajadus hoolitseda järeelkasvu eest. Eesti keele kateedri juurde loodi aspirantuur juba 1948. aastal ja soome-ugri keelte kateedri juurde 1950. aastal. Aspirantuuris spetsialiseerub rida noori eesti keele, läänemere keelte, mari, mordva ja ungari keele alale. Soome-ugri keelte kateedri juurde on saadetud aspirante ka väljastpoolt Tartut, nimelt Riias, Petrozavodskist ja Joškar-Olast. Peale selle on selle kateedri juurde komandeeritud õppima aspirante ka Leningradist. Seega on Tartu Riiklik Ülikool hakanud kujunema keskuks, kus valmistatakse ette kaadreid soome-ugri keelte erialale.

Kateedrite õppejõud on alates 1944. aastast avaldanud rea eriuurimisi eesti keele ja soome-ugri keelte kohta ning koostanud vajalikke käsiraamatuid, kõrgemate koolide ja keskkoolide õpikuid. Eriti just eesti keele kateedri õppejõud J. V. Veski, A. Kask ja G. Laugaste on olnud aktiivsemaiks eesti kirjakeele sõnavara ja grammatika normide fikseerijaiks.

Üliõpilaste iseseisva töö tõhustamiseks asutati juba 1945. aastal Akadeemilise Emakeele Seltsi juurde Eesti Keele Ring, mis hiljemini on siirdunud Üliõpilaste Teadusliku Ühingu raamistikku. Ringi koondunud üliõpilased on pidanud ettekandeid niihästi ülikoolis kui ka väljaspool ülikooli keskkoolides ja keelehuviliste üld-suse ees.

1950. aasta suvel „Pravdas” ilmunud keealane diskussioon ja J. V. Stalini tööd keele ja keeleteaduse kohta on nõukogude teadusele andnud võimsa relva, millega keeleteadus on kõrvaldanud niihästi N. Marri ebamarksistlikud „teooriad” ning paljastanud ka kodanliku keeleteaduse reaktsioonilised väärdõpetused. Nõukogude keeleteadusele on antud kõige paremad võimalused edasiarenemiseks ning muutumiseks maailma kõige eesrindlikumaks keeleteaduseks. Pärast J. V. Stalini tööde ilmunumist on Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder võtnud enesele kohuseks omaltni poolt kõigiti kaasa aidata, et eesti keele ja tema sugulaskeelte ajaloo ning spetsiifika uurimine ja õpetamine tõuseks kõrgele tasemele. See aitaks omaltni poolt selgitada keelelisi ja etnilisi suhteid NSV Liidu eri rahvaste vahel ning annaks oma panuse sotsialistlikusse ülesehitustöösse.